

Көрнекті түркітанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы,
профессор М. Томановтың 90 жылдығына арналған
«ТҮРКІТАНУДАҒЫ ДИАХРОНДЫҚ ПАРАДИГМА» атты
халықаралық
ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 2022 жылдың 3 наурызы

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-теоретической конференции
«ДИАХРОННАЯ ПАРАДИГМА В ТЮРКОЛОГИИ»
посвященной 90-летию доктора филологических наук,
профессора М. Томанова

Алматы, 3 марта 2022 года

MATERIALS

International scientific and theoretical conference
«The diachronic paradigm in turkology» dedicated
to the 90th anniversary of the birth of the outstanding turkologist,
Doctor of Philological Sciences, Professor M. Tomanov

Almaty, 3 march, 2022

		turalı avıladı
K.T.	Avızı tuşdı [1, 87]	Köñili toldı, aytarlıqtay, köñildegidey; ilip alarlık.
K.T.	Avız baylıq jasadı [1, 88]	Qur sözben jomarttıq etti, bosqa maqtandı.
K.T.	Avızga ürip salganday [1, 88]	Öte sılu, sıp-süykümdi.
K.T.	Avızındağı as keter [1, 88]	Barınan ayırılar.
K.T.	Avızdan avızga köşti, [1, 88]	El arasında taradı, köpşilikke jayıldı.
K.T.	Avızlarına tükirip qoyganday [1,	Berine bir söz ayt dep buyırıp qoyganday.
K.T.	Avızdı aşar-aşpastan [1, 88]	Söz bastap ülgirmey jatıp.
K.T.	Avızba-avız ayttı [1, 88]	Közbe-köz engilemedi, tikeley, betpe-bet tildesti
K.T.	Avız jalastı [1, 88]	Ekey-ükey boldı, birin-biri jaqtadı, ımı-jımı bir sirlas boldı.
K.T.	Avız jappadı [1, 88]	Damılsız söylev beriv.
K.T.	Avız jarımadı [1, 88]	1.Jartımsız tamaq turalı ayıladı. 2.Mardımsız, tım az
K.T.	Avız jıyganşa [1, 88]	Lezde, közdi aşıp-jumganşa.
K.T.	Avız jıygızbadı [1, 87]	Küldirdi.
K.T.	Avız saldı [1, 87]	Tap berdi, jarmastı, jabıstı.
T.T.		joq

Qorıtındı

Bul zerttevdе Qazaq tilindegi 82 idioma Türkiya Türіkşesimen salıstırılıp, osı Frazеologiyalıq sözderdiñ arasındağı «uqsastıq», «balamalıq» және «jalğan balamalıq» anıqtaldı. Dıbıstıq ayırmaşılıqtardı eskere otırıp, eki tilde de ортақ Frazеologiyalıq sözder balamalı; әртүрli örneк түрінде болıp, bir мағınalıları uqsas; birdey sözderмен stereotiptelgen, biraq мағınası әртүрli sözder «jalğan balamalar» retinde anıqtaldı. Qazaqşa болıp, Türkiya türіkşesinde joqtardı «joq» dep sipat-taydı.

Nәtijesinde, bul zerttevdе 82 idiomaniñ işinde tek 4idiomaniñ jalğan balamalılıғы bar ekeni anıqtaldı. 54idioma bir-birine balamalı boladı; 9 idioma, Türkiya Türіkşesinde avız emes әртүрli sözder арқılı jasalğanıмен, bir-birine uqsas idiomadır. Qazaq tilindegi 16 idioma Türkiya Türіkşesinde uqsas nemese balama emes, biz olardı «joq» dep belgileyміз.

Bular Qazaqşa және Türkiya Türіkşesininidioma negizindegi uqsastıq pen ортақtıqtıñ ашық дәлели деп оylayміз.

Paydalanılған еңбектер

1. Кеңесбаев, І. (2007). Frazеologiyalıq sözdik. Almatı: Arıs.
2. [Aksoy, Ömer Asım (1984). Deyimler Sözlüğü. Ankara: TDK.
3. <https://sozluk.gov.tr/>(Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü). Ankara: TDK

Салқынбай А.Б.

филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

М. ТОМАНОВ – ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ ГРАММАТИКА МЕКТЕБІН ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ

Адамзат дамуының рухани тегершігі саналатын тіл – әрі қоғамды дамытатын, әрі сол арқылы өзі де дамып келе жатқан күрделі де кешенді құбылыс. Тілдің дамуының негізгі көрсеткіші – көркем әдеби тіл деп есептесек, сол көркем де кестелі тілдің даму және қалыптасу жолдарын ғылыми тұрғыдан кең түрде зерттеудің де маңызы ерекше болары анық. Ал тіл дамуының жолдарын жүйелі қарастыра отырып, оның грамматикалық құрылымындағы өзгешеліктер мен өзгерістерді, сөз мағынасының өзгеруіндегі негізгі фонетикалық, морфологиялық, семантикалық заңдылықтарды ашып, тіл тарихын қарастырған ғалымдардың еңбегін зерделеудің де өзектілігі анық.

Филология ғылымдарының докторы, профессор М. Томанов өз кезінде бірінші рет тілдің тарихын зерттеуге терең мән беріп, оның фонетикалық және грамматикалық жүйесін

теориялық деңгейде қарастырды, көптеген іргелі мәселелерге жаңа ғылыми көзқарас тұрғысынан келді. Көне түркі жазбаларының тінін ақтарып, оның қазақ тілімен ұқсастығын, айырмасын аңғарып, тіл дамуындағы басты ерекшеліктерді, негізгі заңдылықтарды анықтады. Ғалым тілдің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік жүйесіндегі дамудың теориялық негізін салды, өзіне дейін жазылған ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, оны кешенді түрде зерделеді. Ұсынған ғылыми теорияларын көне түркі мұралары мен М. Қашқари еңбектерінен келтірілетін деректер арқылы әдіптеп, деңгейі биік, теориясы тұшымды ғылыми зерттеулер жазды. Қазіргі күнге дейін ғалым жазған «Қазақ тілінің тарихи грамматикасының» қайта жазылмай отырған себебі де оның бірегей ғылыми туынды болғандығынан болуы керек.

Қазақ тілінің грамматикасын диахрониялық және синхрониялық бағытта терең зерттеген М. Томановтың ғылыми теориялық туындысының мәнін ашып, оның негізгі ғылыми-теориялық бағыттарын анықтаудың өзектілігі мол. Осы орайда ғалым еңбектерінің мынадай концептуалды зерттеу бағыттарын айқындау маңызды деп санаймыз.

1. М. Томанов – қазақ тілінің тарихи грамматикасын алғаш жүйелеген, негіздеген ғалым.

Бұған дейін тіл тарихына байланысты айтылған біраз ғылыми пікірлер болды, олардың ғылыми деңгейі де, көтерген мәселелері де әрқилы еді. М.Томанов алтаистикада, түркі тілінде қалыптасқан ғылыми ойларға, тұжырымдарға сүйене отырып, бірінші рет қазақ тілінің тарихи грамматикасын жазды. Бұл күні бүгінге жейін бірегей еңбек ретінде, дара оқулық ретінде танылып отыр;

Оқулықта қазақ тілі тарихын зерттеудің негізгі әдістері, кезеңге бөлу мәселесі, қазақ тілінің түркі тілдері жүйесіндегі орны бірінші рет ғылыми негізде сараланады. Тарихи фонетика мен тарихи морфологияның негізгі мәселелері кешенді түрде жинақталып, бай тілдік деректер арқылы зерделенеді. Тілдің қазіргі морфологиялық құрылымын оның динамикалық дамуының жемісі ретінде таныған автор тілдік деректерді тарихи ескерткіштер фактілерімен салыстырып, түбір ретінде танылып жүрген көптеген сөздерді алғашқы түбірі мен қосымшаға ажыратады.

Бастысы, тіл дамуындағы морфологиялық даму заңдылықтарын жүйелеп көрсетіп берді. Түркітанудағы айтылған ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, бір буынды түбірлердің өзгеруіндегі басты ерекшеліктерді анықтады. Сөйтіп ғалым қазақ тіл біліміндегі тарихи морфология мен тарихи фонетика саласын толық қалыптастырды.

2. М. Томанов – түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасын жазып, түркітануға үлкен үлес қосты. Ежелгі деректерді кешенді, жан-жақты салыстыра зерттеу арқылы түркі тілдерінің фонетикалық және морфологиялық құрылысының басты ерекшеліктерін ашып көрсетті.

Түркі тілдерінің негізгі жүйелілік ерекшеліктерін анықтап, түркі тілдерінің барлығына тән ортақ белгілерді көрсетіп берді, Әлеуметтік-экономикалық т.б. тарихи тіршілік ерекшеліктеріне сәйкес қазіргі түркі халықтарының тарихи этногенездік тұрғыдан әр диалектіде сөйлеген тайпалардан құралғанын ескере отырып, әдеби тілді қалыптастырған негізгі арнаны тауып, тілдегі басты заңдылықтарды анықтады.

Соңғы мың жарым жыл бойында түркі халықтары басқа халықтармен жиі қарым-қатынасқа түсіп, өте кең көлемді мекенді жайлап, түркі тектес емес тайпалардың тілдерін ассимиляциялап, түркілік сипат бергенін дәлелдеді.

Морфемалардың бір-бірінен жігі айқын ашылып тұратындығы, түбір морфеманың семантикалық және грамматикалық жағынан дербес қолданылатындығы, әрбір морфема сөз құрамында белгілі бір семантикаға ие болатындығы М.Томанов еңбектерінде тарихи тұрғыдан дәлелденіп, ғылыми-теориялық бағасын алды.

3. М. Томанов – Қазақ тілінің стилистикасы пәні бойынша жазылған алғашқы оқулықтың авторларының бірі.

Қоғамдық өмірдің әлеуметтік дамуына сәйкес қазақ тілі көп қызметті, көп салалы тілге айналды. Соның нәтижесінде тілдің қызметі де жіктеліп, әртүрлі стильдік түрлерге ажырайды. 1966 жылы М. Балақаев, Е.Жанпейісов, Б.Манасбаевтармен бірге жазылған «Қазақ тілінің стилистикасы» оқулықта қазақ тілінің стильдік жіктелісі алғаш сараланып, стильге анықтама беріліп, функционалдық стильдің түрлері мен ерекшеліктері алғаш рет ғылыми тұрғыдан зерделенді.

Қазақ сөзінің қолданыс аясының кеңеюі, көркем сөздің кестелі өрнегінің өзіндік мәнері болатыны осы еңбекте кешенді түрде көрініс тапты. Таңдаулы ғалымдар жазған бұл еңбек те күні кешеге дейін (М.Серғалиевтің жазған еңбегіне дейін) бірінші әрі жалғыз оқулық ретінде танылып келгені белгілі.

4. М. Томанов – ежелгі және орта ғасыр мұраларын зерттеуші ғалымдардың бірі. Автор Көне түркі жазбалары, Махмұт Қашқари, Қ. Жалайри жайында үлкен ғылыми зерттеулер жазды. Қазақ тілінің орта ғасырдағы, көне дәуірдегі лексикалық, фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерін анықтап, кемелділікті танытатын өлшемді екшеді. М. Қашқари еңбегіндегі тілдік бірліктерді құрылымдық тұрғыдан тануы, ғалым Т. Қордабаевпен бірігіп, Қ. Жалайри шежіресінің тілін жүйелеуі – қазіргі ғылыми көпшілікке жақсы таныс.

5. М. Томанов қазақ әдеби тілінің қалыптасу жолы, даму сипаты, әдеби тіл нормалары, ежелгі түркі әдеби тілі мен қазақ жазба әдеби тілінің сабақтастығы, қазақ әдеби тілінің ортаазиялық әдеби тілмен тарихи қарым-қатынасы туралы мәселелерге де көп көңіл бөліп, көптеген ғылыми мақалаларын, зерттеулерін арнаған.

«Ерте кемелденген қазақ әдеби тілінің тарихи-құрылымдық ерекшелігі» туралы айтылған ойлары қазіргі әдеби тілдің теориялық дамуына игі әсер еткен еңбек екенін айту керек. Ғалым әдеби тілдің қалыптасу жолын анықтап, қазіргі ұлттық тіліміздің сөйлеу мен жазу жүйелерінің әбден кемелденген, көркем сөз шеберлерінің өңдеуінен өткен тіл екеніне нақты тілдік деректерді пайымдау арқылы көз жеткізеді. Профессор М. Томанов тілдің бүгінгі дамуының да басты бағыттарын, әдеби тіл дамуының басты шарттарын анықтайды. тұрғыдан тереңдетеді.

Жазуды қолдану, жазба тіл туралы да ғалымның өзінің айтары бар. «Лингвистикалық тұрғыдан жазуды қолдану, жазба тілге көшу бірден бола салатын құбылыс емес. Ол үшін сол жазуды, жазба тілді қабылдап, қолдана алатындай дәреже де қажет болады. Жазуды қолдану, жазба тілге көшу – тіл дамуының жаңа кезеңінің бетін ашатын құбылыс» –дей келіп, жазуды қолданудың терең мәнін ашып көрсетеді.

Сөйлеу тілі мен жазба тілінің ерекшелігін, жазудың жазба әдеби тілді қалыптастырудағы орны мен маңызын айқындаған ғалым, ауызша шығарылған әдебиетті түгелдей ауызша сөйлеу тілімен тең деп қарауға болмайтынын ашық айтады. «Фольклор – халық мәдениетін атадан балаға жеткізуші құрал» дей отырып, мынадай терең байлам жасайды: «Қоғамдық өмірмен бірге пайда болған фольклор – сол қоғамдық өмірдің тарихи куәсі және оның көркемдеуіш құралдар жүйесінің көрігі, тілдің сөйлеу қисынының жүйеленген аясы». Демек, ғалымның пайымдауынша, фольклор тек ауызша шығарылған көркем дүние ғана емес, сонымен бірге көркемдеуіш құралдар жүйесін қалыптастырушы сөз шеберлерінің жалпыға айналған қызметі де.

Профессор М. Томанов «XV–XVI ғасырларда біртұтас қазақ тілі жайында айтуға мүмкіндік туады. Бұл заманда қазақтың бай ауыз әдебиеті туды, авторлық әдебиет – жазба әдебиет пайда бола бастады» – деп жазады (24). Бұлай деуінің мәнісін автор сол кезеңдегі қазақ халқының жеке мемлекет ретінде шаңырақ көтеруімен және жеке этнос ретінде тарих сахнасына көтерілуімен байланыстырады.

6. М. Томанов еңбектерінде мәтін мәселесінің де көптеген теориялық мәселелері қамтылған. Қазіргі тіл білімінде мәтін теориясы өзекті мәселелерінің бірі ретінде саналатыны белгілі. Ғалым кез келген шығарма мазмұнының белгілі бір үлгіге құрылып, сол құрылымды сақтау қажеттілігі оның тілдік құралдарына да әсер ететінін сөз етіп, Ноғайлы дәуіріндегі жырлар мен Абай өлеңдерінің мәтініне салыстырмалы талдаулар жасайды. Ғылыми талдаулар желісіне бүгінде когнитивтік деп аталып жүрген танымдық талдаулар негіз болатынын да атап өткен лазым. Қайсыбір грамматикалық тұлғаны талдаса да, ғалым одан ұлттық дүниетаным белгілерін, халық дәстүрі мен салт-санасының ізін таниды. «Халық даналығы баршаға ортақ, барлық көкірекке қонымды. Сол халық даналығын айтуға құрал болған тілдік жүйе кең таралумен бірге, атадан балаға мирас болып әр дәуір, әр елдер мәдениеттерімен жалғастырушы да қызметін атқарды» – деп жазады профессор М. Томанов. Тіл дамуына әлеуметтік және экономикалық өзгерістердің әсері болатынын атап өтіп, әдеби тілдің, ұлттық тілдің дамуындағы негізгі факторларды анықтайды. Мұндай зерттеулердің қазіргі таңда да өзектілігі мен зәрулігі мол екендігі ешқандай дау туғызбайды.

7. М. Томанов – қазақ лексикографиясының, терминографиясының қалыптасуына ат салысқан ғалым. Ғалым авторлардың бірі болып, Орысша-қазақша сөздіктер құрастырған; құрылыс, архитектура, физика, астрология, заң, педагогика, психология салалары бойынша екі тілдік сөздіктер құрастыруға қатынасқан. Терминдердің қалыптасуына, жасалуына, ішкі мәніне байланысты жасаған ғылыми талдаулары, пайымдаулары күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Біз зерттеу жұмысымызда осы бағыттарды негізге алатын боламыз.

8. М. Томанов М. Қашқаритану ғылымын қалыптастырушы ғалым. «Дивани лұғат-ит түрк» атты еңбегін ауызекі сөйлеу тілінің жинағы ретінде көрсетеді. Біздің пайымдауымызша, бұл берілген баға - дұрыс баға еді. Өйткені Қашқари еңбегінде берілетін мысалдар ретінде алынатын мақалдар мен мәтелдер, аңыздар ауызекі сөйлеу тілінің бірліктері екені анық. Ғалым М. Қашқари еңбегін терең зерттеу арқылы мынадай тұжырым айтады: «Қашқари кітабында берілген қыпшақ материалдары бүгінгі қазақ тілінің алғашқы сипатын танытады».

9. М. Томанов Көне түркі дәуірі тұсында оғыз-қарлұқ-қыпшақ тіл бірлестігі қалыптасқанын тілге тиек ете отырып, қыпшақ, қаңлы, үйсін тайпа тілдері қазақтың халық тілінің құрамына енгендігін дәлелдейді. «Бұл дәуірдегі түркі тілдеріне тән негізгі белгілер мыналар деп аталады: сөз арасында, сөз соңында т\д дыбыстарының сәйкес қолданылуы басым болды. ...Көне түркі дәуірінің өзінде сөз ортасындағы д\т з дыбысына ауысуы кездеседі. Сөйтіп тарихи р ~ д(т) ~ з (с) дыбыс сәйкестігі қалыптасады».

10. М. Томанов зерттеулерінде түбір теориясы терең қарастырылған. Автордың «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» атты оқулығында түбірдің тарихи даму заңдылықтары қазақ тіл білімінде бірінші рет қарастырылады. Тілдің қазіргі морфологиялық құрылымын ғалым динамикалық дамудың жемісі ретінде зерттеген де, сол дамудың сипатын түбір деңгейінде терең қарастырған. «Егер қазіргі қазақ тілінің фактілерін тарихи ескерткіштер фактілерімен салыстырып қарастырсақ, онда бүгінгі тілімізде негізгі, я алғашқы түбір делініп жүрген біраз түбір сөздердің өзін алғашқы түбір мен өлі қосымшаға айыруға болатынын көреміз» – дей келіп көптеген түбірлердің морфологиялық құрылымын анықтап, оларды түбір мен қосымшаға ажыратады.

Айталық, *ботақан* сөзінің құрамындағы қ өз дербестігін жоғалтқаннан кейін барып, -ан жалғануы мүмкін. Солай екендігін «кішкентай» сөзінің құрамымен салыстыру арқылы көреміз: *кіш - ке - н - тай*. Көне түркі тілінде соңғы сөздің *кішіг* (соңғы -г қосымша) түрінде айтылғаны белгілі». Ғалым қазіргі тілімізде белсенді жұмсалатын туынды түбірлерді

салыстыра талдай отырып, олардың жіктелу сипатын, мағыналық дамуын ашып көрсету болашақта терең зерттеуді қажет ететіндігін анық жазады.

Ғалым түбір мағыналарының даму сипатына, морфологиялық тұлғалардың тарихи өзгерісіндегі фонетикалық заңдылықтарға ерекше көңіл бөледі. Әсіресе дивергенция, конвергенция құбылысы автор назарында болды. Шідерті, Өлеңті, Мойынты тәрізді атаулардың құрамындағы «-ты, -ті» тұлғаларын қазіргі тіліміздегі -лы, -лі екенін анықтайды. -Дақ, -дек аффиксі мен -лау, -леу, -дау, -деу аффикстерінің тарихи сипаты ортақ деу арқылы ғалым құмдақ, тастақ, шандақ сөздерінің тарихи даму сипатын анықтайды. «Дыбыстардың тарихи ауысуы мен сәйкестіктері, редукция мен элизия құбылыстары, екпіннің ықпалы, т.б. сөздің құрылысына, морфологиялық тұлғаға әсер етпей қоймайтыны анық», - деп жазады М. Томанов [100-бет].

Түркітанудағы әр алуан ғылыми таластар мен көзқарастарды еске алмағанда, түркілік түбірдің семантикалық құрылымының дамуы жалпыдан жалқыға, нақты еместен нақтылыққа қарай болды. Мәселен, көптеген зерттеуші ғалымдар *кел* 'приходить', *кет* 'уходить', *кез* 'гулять', *кеш* 'переходить', *каш* 'убегать', *кір* 'входить' сияқты тұлғалардың әуелгі тұлғалық сипаты *ке-/*кі- /*ка түрінде болған деп есептейді [Кононов 1980]. Кейін жалпы мағыналар өздерінің жекелік мағыналарына ие болғандығын анықтайды. Осындай көзқарастар М. Томанов еңбектерінен де айқын аңғарылады. Ғалым еңбегінен үзінді келтірелік: «Түркі тілдерінің өте көне дәуірінде осы күнгідей сан салалы, жіктелген сөз таптары айқын көрінбеген. Бұл жайды дәлелдеу үшін тарихта белгілі ескерткіштер тілін қарастырсақ та жеткілікті» - дей келіп, сөз мағыналарының сараланбағанын, сын есімдер мен үстеулердің кейін түзілген сөз табы екенін тілге тиек етеді.

Түбірлерге қатысты мәселелерге ғылыми талдау жасау барысында М.Томанов түбірлердің синкретизмі мәселесіне де ерекше көңіл бөледі. Түркітануда синкретизм тіл тарихындағы күрделі ғылыми мәселелердің бірінен саналады.

Қазақ тіліндегі түбірлердің басты ерекшелігі сөйлемде және сөз тіркесінде жеке-дара тұрып, контекстік мән алып, ерекше мағынасында қолдана береді. Сөз формалары, яғни сөз құрылымы мен оның тұлғалық сипаттары әртүрлі конструкция арқылы қарым-қатынасқа түсіп, сөйлемде жұмсалады. Түркілік бір буынды сөздер осындай қолданыстар аясында әртүрлі мағынада жұмсала алады. Бір ғана тұлға бір сөйлемде зат не құбылыстың атауын білдірсе, келесі бір жаңа сөйлемде сол зат не құбылыстың қимыл-әрекеті мағынасын беруі әбден мүмкін. Бұл сөз қолданысының сөйлемдегі орнымен, яғни сөйлемдегі қызметімен тікелей байланысты болған. Осындай қолданыстық жүйе арқылы есім мен етістіктің арасындағы байланыс пен синкретизм құбылысы қалыптасқан. Бұл жайында М. Томанов мынадай түйін жасаған: «Әдетте, синкретикалық етістіктер мен есімдер бір-бірімен себептілік байланыста болып отырған. Ғалым түбірлердің синкретизмі құбылысының дамуын, сөйтіп етістік пен есім сөз таптарының өз алдына жеке грамматикалық кластарға жіктелуінің негізі – грамматикалық формалардың қалыптасуы деген тұжырымға келеді. Яғни тіліміздегі грамматикалық таптардың бөлініп шығуының басты көзі грамматикалық формалар арқылы қалыптасқан грамматикалық категориялармен тығыз байланысты.

М. Томановтың 60 жылдық мерейтойына байланысты жазған «Ғалым мерейі» атты мақаласында профессор Қайырболат Есенов мынадай пікір айтқан: «Профессор М. Томанов еңбектерінің күре тамыры қазақ тілі грамматикасы мәселелерін зерттеуде жатыр. Оның өзінде де алғашқы ізденістері тіліміздің синтаксистік құрылысын қарастырудан басталған. ... ғалымның өзге еңбектері өз алдына бір төбе болса, тарихи грамматика жайындағы зерттеулері өз алдына шоқтығы биік жеке бір төбе болатынын ашық айтуымыз қажет. Мұнда қазақ тілінің фонетикалық жүйесі мен жеке сөз таптары тарихи тұрғыдан жан-жақты сөз болады. Бұл ретте грамматикалық категориялардың қалыптасуы мен дам жолдары белгілі бір форма-

лардың тарихи заңдылықтары негізінде туыстар тілдермен салғастырыла қарастырылады» [Тіл тарихы туралы зерттеулер. 591-бет]. Бұдан байқалатыны, замандастары, қаламдас ғалымдар М. Томановты тарихшы ғалым ретінде жоғары бағалаған. Оның қаламынан туындаған ғылыми зерттеулердің тереңдігі мен ғылыми бағасының жоғарылығын білген, мойындаған.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1988.
2. Основные вопросы исторической морфологии казахского языка. Автореф. дисс на соискание уч. степени доктора филол. наук. Алма-Ата, 1975, 126 с.
3. Құрышжанов, М.Томанов, Орхон-енисей жазу ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері. - Алматы, 1964.
4. Етістіктің шақ тұлғаларының қалыптасуы туралы (М.Қашғари материалдарымен салыстыру негізінде). – Кітапта: Қазақ тілі мен әдебиеті 2 шығуы. - Алматы, 1973, б. 79-88.
5. Сан есімдердің тарихынан. – Кітапта: Қазақ тілі мен әдебиеті. 3-шығуы. - Алматы, 1973, б. 71-78.
6. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв. - "Советская тюркология", 1973, № 3, с. 124. (Хроникальная заметка о защите А.Курышжановым докторской диссертации).
7. Етістік жасайтын қосымшалар тарихынан. – Кітапта: Қазақ тілі мен әдебиеті. Мақалалар жинағы. 4-шығуы. - Алматы, 1974, б. 14-26.
8. Сын есімдердің сөз табы ретінде қалыптасуының кейбір ерекшеліктері туралы. – Кітапта: Қазақ тілі мен әдебиеті. Мақалалар жинағы. 4-шығуы. - Алматы, 1974, б. 26-44.
9. Қазақ тілінің стилистикасы. Жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулық. Үнделіп, толықтырылып екінші басылуы. - Алматы, 1974, 192б.
10. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі (программа). – Кітапта: Арнаулы курстар мен арнаулы семинарлардың программалары. - Алматы, 1974, б.33-36.
11. Үстеулердің тарихынан // Қазақ тілі мен әдебиеті. - Алматы, 1975. 6-шығуы. Б. 24-33.
12. Тарихи грамматика мәселелері. Университеттер мен педагогикалық институттардың филология факультеттері студенттеріне арналған көмекші құрал. - Алматы, 1975, 176 б.
13. Основные вопросы исторической морфологии казахского языка. Автореф. дисс на соискание уч. степени доктора филол. наук. Алма-Ата, 1975, 126 с.

Авакова Р.А.

Түркітану және тіл теориясы кафедрасы меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы, профессор

М. ТОМАНОВ: ҰСТАЗ. ҒАЛЫМ. ТҰЛҒА

Адам – Жаратылыстың таңғажайып туындысы. Адам ең әуелі – индивид. Ал адам деген ұғымды қоғамдық-философиялық тұрғыдан саралағанда оның өте күрделі таным екенін аңғарар едік. «Адам кім?» – деген сұраққа әлемнің озық ойшылдары өздерінше жауап берген. Атақты Әл Фараби бабамыз, «Адамды ғалым әрі кемел етіп тәрбиелеудің басты құралы – оның жүрегіне иман қуатын сіңіру» десе, «Әуелі адамның адамнан артықшылығы - оның ақыл, ғылым деген нәрселерімен өлшенеді» дейді данышпан Абай. Қалай айтқанмен де адамның болмысы әлеуметтік ортадағы жеке тұлғаның қызметімен, бітімімен, көзқарасымен, ұстанымымен, әрекетімен, нені мақсат еткендігімен өлшенсе керек.

Бізге дейінгі және біздің қоғамда аса қадірлі бір адам болды, ол -ұстаз! «Өзі көп білетін және білгенін үйрететін адам – данышпан, сол адамды ұстаз тұт, үлгі ет, шәкірті бол» деген шығыс тәмсіліне жүгінер болсақ, ұстаздық дегеніміз қарапайым мұғалім деген ұғымнан әлде қайда жоғары тұрған, адами тұғыры биік, әлеуметтік статусы жоғары адам. Ешкім де ұстаз болып тумайды, ол ұзақ жылдардың мақсатты, пайдалы, үлгілі істері арқылы қалыптасады. Ол білімнің шамшырағы ғана емес, адами болмыстың озық үлгісі, кісілік келбеттің ешқашанда оңып солмайтын раушан бейнесі. Ұстаз бола білу – ұлы мұрат. Біздің Мархабат ағайымыз сондай ұстаздық қасиетті бойына сіңірген жан еді.

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Сағындықұлы Б. М. Томанов – тіл тарихының көрнекті зерттеушісі.....	3
Манкеева Ж. Түбірді антропоэзекті парадигмада жаңғырту.....	5
Үлдіз Нәсіе Türkiye türkçesi және qazaq tilindegi «Avız» dep bastalatin frazeologiyaliq sözlerde balamaliq және jalğan balamaliq	9
Салқынбай А. М. Томанов – Қазақстандағы тарихи грамматика мектебін қалыптастырушы.....	12
Авакова Р. М. Томанов: Ұстаз. Ғалым. Тұлға.....	17
Məmmədli Şurəddin Tiflisdə islam ədəbi şəxsiyyətləri (XI–XIV əsrlər)	19
Арзиев Р.У. Ә. Қайдар ұйғыр тілі тарихын дәуірлерге бөлу туралы	25

ПАНЕЛЬ №1.

ПРОФЕССОР М. ТОМАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАРИХИ ГРАММАТИКАСЫ

Сагидолда Г. Көптік категориясының арғыалтайлық көне реликт форманттарының қазіргі түркі тілдеріндегі сілемдері	29
Ескеева М. Профессор М. Томановтың қазақ тілінің тарихи морфологиясы туралы пайымдаулары	33
Сабыр М., Ахметов Т. Көне қыпшақ тілінің морфологиялық жүйесі	38
Вауңиязов А. Kazak Türklerinde Hayvancılıkla İlgili Şiirlerde Pir Adları Üzerine	45
Шойбекова Ғ. М. Томанов тағылымы және тарих тұңғиығындағы түпнұсқалар	50
Абитжанова Ж. Көне түркі жазба ескерткіштерінің көркемдік ерекшелігі	54
Сағындықұлы Б., Құнанбай А. Тіл тарихының архетиптік құрылымын реконструкциялау бағыттары мен сөз төркінін ашудағы әдіс-тәсілдер	60
Şeyma TOKAT, Mehmet ÖLMEZ Kazakçadaki Moğolca Sözlere Hakkında	67
Emin O. Eski Türkçeden Kazakçaya Söz Varlığı.....	71
Mehmet ÖLMEZ, Буркитбаева Ш. Көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі лексикалық сәйкестіктер	79